

55. Вирок у справі колишніх Чечельницьких керівників // *Комуніст*. – 1937. – 20 червня (№ 140). – С. 4.
56. Справа контрреволюційної шкідницької банди в Підвисоцькому районі // *Комуніст*. – 1937. – 5 вересня (№ 205). – С. 4; 6 вересня (№ 206). – С. 2.
57. Справа контрреволюційної шкідницької організації в Уманському районі // *Комуніст*. – 1937. – 9 вересня (№ 208). – С. 2; 10 вересня (№ 209). – С. 4.
58. Справа контрреволюційної шкідницької зграї в системі «Заготзерно». // *Комуніст*. – 1937. – 17 вересня (№ 215). – С. 2; 18 вересня (№ 216). – С. 2; 20 вересня (№ 217). – С. 4.
59. Справа шкідницької контрреволюційної банди в Павлоградському районі // *Комуніст*. – 1937. – 20 вересня (№ 217). – С. 2.
60. До двадцятиріччя ВЧК-ОДПУ-НКВС // *Вісті*. – 1937. – 20 грудня. – С. 1.
61. Слава органам НКВС // *Більшовик*. – 1938. – 28 лютого (№ 48). – С. 2.
62. Яченін Л. І. Бути на варті соціалістичної законності / Л. І. Яченін // *Комуніст*. – 1938. – 29 січня. – С. 3.
63. Черне золото Григорія Тараненко // *Сніжнянське життя*. – 2011. – 6 квітня (№ 26). – С. 2.

УДК 930.1 (47+57)

До питання образу ворога СРСР у сучасній науковій літературі

АНДРІЙ ЯКОВЛЄВ

(Донецький національний університет імені Василя Стуса)

Будь-який образ, який формується у свідомості людини, – явище багатогранне і є актуальним для сучасних історичних досліджень. Граничними у вивченні цього комплексу питань стали події, пов'язані зі зникненням СРСР на політичній карті світу і появою на його території незалежних держав. Зміна політичного режиму і суспільного устрою принесла дослідникам довгоочікувану свободу творчості, позбавила обмежень, які були нав'язані ідеологами та цензурою, що дозволило торкнутися вивчення проблем радянської пропаганди.

У свою чергу, «образ ворога» є невід'ємною частиною суспільного розуміння світу. Для радянської епохи у формуванні цього образу значну роль відіграв компонент, який підкреслював його ідеологічну складову – саме пропаганда нав'язувала і створювала образи основних ворогів СРСР у свідомості громадян. При вивченні цієї проблеми є важливим аналіз історіографічних напрацювань, який дозволить визначити ступінь вивченості цього питання і визначити подальші орієнтири майбутніх досліджень.

Метою статті є дослідження проблеми образу ворога СРСР у сучасній науковій літературі. Автором розкрито причини зростання кількості робіт, присвячених проблемам пропаганди, у тому числі і механізмам створення, психологічним моментам формування і умов виникнення образів внутрішнього і зовнішнього ворогів у період існування Радянського держави.

Результати дослідження дозволяють встановити рівень вивченості цієї проблеми для визначення малодосліджених аспектів образу ворога в СРСР.

Ключові слова: образ ворога, сучасна історіографія, радянська пропаганда, категорія «Іншого».

On the imagery of "the other" in ussr as researched in modern scientific literature

ANDRII YAKOVLIEV

(*Vasyl' Stus Donetsk National University*)

Purpose. The subject of this article deals with showcasing the level of research in contemporary scientific literature. The goal of the article is a critical analysis of previous studies, separating the as-of-yet untouched aspects of the topic. Using multiple historiography sources as the base for research, the author explains the reasons for a rise in quantity of works related to the issues of propaganda, including the mechanics of creating such images, the psychological effects of their formations, and the circumstances of the appearance of such images of "the Other" in regards to both foreign and domestic policy of the Soviet Union.

Approach. The research is based on a critical analysis of the sources of historiography, specifically the PhD thesis ones, as well as various scientific articles from Ukrainian and Russian historians and sociologists. The approach to choosing sources is based on the view of historiography as a field of study in itself, as it encompasses many works that deal with specific issues, so that a historiography analysis study would allow to discern relevant points that were not yet analyzed by previous scientists and could become subjects of future articles. Determining this level of the issues' study helps to show the article's relevance.

Findings. The research's results show that every image formed in human conscience is a unique and many-faceted subject that is quite relevant for contemporary science. The stepping stone in the research of said complex phenomenon is intervened with events related to the dismantlement of the USSR as a political entity, with independent states emerging on its former territories. According to the author, the changes in the countries' political regimes and social structures brought the long-sought freedom of artistic thought, removed the censorship and Soviet ideological issues, allowing to start the research of different facets of Soviet propaganda. It is also noted that the concept of "the Other" is an integral a part of societal understanding of the world. For the Soviet era, the creation of such an image is deeply intervened with its ideological component, as it was the propaganda that created the ideas of "what" and "who" are the main enemies of the Soviet Union, and then enforced it in the society, in the conscience of Soviet citizens.

Research implications. The analysis of works on the issues related to "the image of the enemy" in USSR allows to conclude that such facets of the topic as the definition of "the Other", the mechanisms behind the image's creation in societal conscience, the psychological issues related to the phenomenon, the reasons for its rise during the World War II period, the problematics of the post-War period propaganda, – all of these issues were adequately studied by the researchers. A new and relevant approach to the topic would be a further analysis of the "image of the enemy" as it was depicted through the humor culture of USSR, the political cartoons of which were themselves an instrument of propaganda.

Value. The research's results allow to determine the level of study this issue received by other researchers, so as to find the less-researched and completely evaded aspects of the topic of the "image of the enemy" in USSR.

Key words: image of the enemy, contemporary historiography, Soviet propaganda, concept of "the Other".

Після здобуття незалежності у сучасній історичній науці відбувалося переосмислення багатьох ключових проблем вітчизняної історії та поява нових об'єктивних підходів у дослідженнях, що дозволило науковцям переглянути більшість положень радянської історіографії, звернутись до раніше замовчуваних або заборонених проблем і таким чином вийти на якісно новий рівень дослідження. Серед доробків радянської спадщини переважну більшість займають праці, що стосуються політичних, економічних та військових аспектів історії, тим самим створюючи широке поле для вивчення проблем світогляду та психології радянської людини, роботи пропаганди тощо.

До числа найменш розроблених у радянській історичній науці питань, безумовно, належить психологічний аспект політичного життя в СРСР. Серед таких праць необхідно виділити дослідження, що присвячені проблемі образу «ворога народу» як психологічному та ідеологічному компоненту масової свідомості, що функціонував у різноманітних історичних контекстах. Вивчення громадських свідомості та психології

підмінялось освітленням класової ідеології, через що коло дослідницького інтересу замикалося на пропагандистській діяльності більшовицької партії. Роботи, що були присвячені пропаганді в радянській час, мали ідеологічний характер і давали в основному позитивну оцінку пропаганді. Така дослідницька позиція унеможливила пошук прихованих цілей пропаганди та аналіз її можливих негативних наслідків. Це зумовило те, що тоталітарна психологія, пропаганда та її складові довгий час не ставали предметом дослідження істориків. Виходячи з цього, мета дослідження полягає у вивченні проблеми образу ворога в СРСР та її існування в радянському культурному просторі за матеріалами сучасної наукової літератури.

Серед досліджень, присвячених образу ворога, треба відзначити працю І. Гасанова, у якій він розглядає особливості еволюції національних стереотипів і проблему формування національної нетерпимості. Автором виокремлено загальні риси «образу ворога»: чужак, агресор, безлика небезпека, богоненависник, варвар, ненасичений загарбник, злодій, злочин-

нець, садист, насильник, уособлення зла та потворності, смерть. Особливу увагу дослідник звертає на генезу «образу ворога» як структурного елемента громадської свідомості, соціально-політичні аспекти поняття. І. Гасанов висловив думку, що «ворожий образ» є небезпечним як для стабільності зв'язків між державами, так і для внутрішньополітичного життя країни, бо несе за собою підозру, тиск на інакомислення, ігнорування внутрішніх проблем [1].

Роботи Л. Гудкова присвячені проблематиці механізмів формування та актуалізації «образу ворога», який характеризується як ідеологема масової свідомості, структура негативних елементів, що створена ідеологією для актуалізації ворога в народній свідомості. Він розглядає історію людства сукупно з еволюцією категорії «ворог»; досліджує роль державних інститутів в актуалізації образу ворога; у роботі також дається коротка типологія «ворогів» (узагальнено: «зовнішні» вороги, «внутрішні» вороги і загальні «духовні» вороги). Вчений аналізує розвиток СРСР як постійну боротьбу з «ворогом» (ключовий фактор формування ідентичності). Внутрішня історія тоталітарної держави являла собою боротьбу зі шпигунами, шкідниками, «троцькістами» (20–30-і рр. XX ст.), «низькопоклонниками перед Заходом», космополітами (пізній сталінізм), «антипартійними угрупованнями», міщанством, сектантами, стилягами, впливом капіталізму, націоналістами, дисидентами тощо (друга половина XX ст.) [2].

Психології «образу ворога» і його формуванню приділила велику увагу О. Сенявська. Авторка підкреслює у своїх роботах, що образ ворога фор-

мується через психологічні механізми в системі «ми і вони», «свій-чужий». Людині властиво переносити будь-які внутрішні труднощі та негативні якості на певний збірний ворожий тип, який уособлює сили зла і руйнування. У момент війни проблема «чужого» набуває гіпертрофованої форми. Необхідність створення негативного образу ворога обумовлена тим, що знищення, тобто вбивство людини, виходить за рамки моральних норм та етики [3].

Образу ворога торкнулась у своїх працях й дослідниця Л. Гриневиц. Зокрема вона розглядає способи конструювання образу «ворога» СРСР та УСРР у політичній карикатурі другої половини 1929 р. – початку 1930-го рр., тобто час напередодні переломних моментів української історії – колективізації, розкуркулення, Голодомору, надуманих політичних процесів. У якості головного джерела Л. Гриневиц використовує політичні карикатури, що розміщувалися у сатиричних журналах («Крокодиль», «Червоний перець», «Безбожник») та газетах різних рівнів. Вона дає розгорнутий опис поняття «карікатура», зазначає її функціональні особливості, робить спробу відмежувати політичну карикатуру та радянський агітаційний плакат. Серед більш популярних ворожих образів виділено «куркуля», «священика», «непмана», «петлюрівця», «націоналіста» [4].

Проблемі історичного змісту поняття «образ ворога» приділяють увагу Р. Магомедов та М. Чогандарян. Автори детально досліджують характер, функції та вплив на суспільну свідомість існування явища «противника» СРСР першої половини 1930-х рр. Так, у якості го-

ловних зовнішніх ворогів Радянської держави виступають «буржуазний агресор» Великобританія (головний зовнішній ворог), Німеччина (через яку Франція і країни Східної Європи припиняють нести серйозну загрозу СРСР), країни Скандинавії та Балтії; зроблено акцент на безпосереднє джерело загрози для радянської людини – Японію [5]. Формуванню образу останньої як ворога перед Другою світовою війною присвячена праця А. Ложкіної [6]. Виділено основні засоби пропаганди (головного механізму образу ворога) для формування образу зовнішнього ворога – друковані засоби інформації, літературу (художню та драматургічну), кінематограф. У висновках автор зазначила, що саме дало створення негативного образу Японії Радянському Союзу, а саме можливість подолати внутрішню опозицію та реалізувати свої геополітичні інтереси на Сході [6].

Тематиці внутрішнього ворога кінця 1920-х – 1930-х рр. на прикладі періодичної преси присвятила публікації О. Попова. У них досліджується історія створення образів ворогів в радянській періодиці. Автор зосередила увагу на завданнях, які поставила пропаганда СРСР працівникам преси (інформування суспільства про внутрішні загрози, застереження), у результаті чого газетна журналістика не тільки була рупором пропаганди, але й сама брала участь у «репресивних акціях» проти ворогів [7]. О. Попова детально висвітила цілий ряд механізмів створення образу внутрішнього ворога радянською пропагандою (дезінформація, інформаційний штурм, авторитет особистості тощо) [8].

Вищезазначена нами О. Сенявська у своїй роботі ґрунтовно простежила

еволюцію образу ворога в передвоєнний час, період Другої світової війни, а також його трансформацію на початку Холодної війни. Дослідниця розглянула питання, які торкаються джерел, умов виникнення та розвитку образу зовнішнього та внутрішнього «ворогів» у 1945 р. – початку 1950-х рр., його зміст, форми, місце і роль в системі радянської пропаганди; охарактеризувала діяльність відділу пропаганди і агітації ЦК ВКП(б), Союзу радянських письменників СРСР, «Літературної газети», Російської православної церкви; визначила місце і роль антисемітизму в ідеологічній обробці населення [9].

Детально розглядає образ зовнішнього ворога під час війни О. Маєвський. Автор аналізує процес формування образу ворога у плакатній продукції СРСР 1941–1945 рр. Зазначається, що радянська система використовувала задля досягнення власних цілей засоби візуальної пропаганди, і саме плакат зіграв тут не останню роль. Автором розкриваються специфічні художні форми у плакаті; робиться вдала спроба поділити творчий доробок плакатистів на три періоди, об'єднані спільними рисами (початок війни – заклики до об'єднання задля перемоги, захисту батьківщини, образи Гітлера, нацистів та їхніх жертв; період окупації територій СРСР – образи військовополонених, змучених, зображення німців у вигляді тварин; етап звільнення територій – скорочення кількості ворожих образів, зображення воїна-переможця). О. Маєвський приходить до висновку, що саме в роки війни плакатне мистецтво піднялося на новий ідейний рівень та стало важливою зброєю радянської пропаганди проти ворогів [10].

Образу ворога заключного етапу війни присвячена праця А. Мінгазудінова, що розкриває зміст, форми та методи масово-політичної роботи, яка формувала образ Німеччини у свідомості радянських воїнів під час звільнення території України у 1943–1944 рр. Автор спирався на значну кількість архівних матеріалів, що дало змогу висвітлити діяльність політпрацівників та агітаторів більш детально [11].

Варто відзначити внесок у вивченні образу ворога та підняття проблематики післявоєнної пропаганди А. Фатєєва. У своєму дослідженні [12] він аналізує багато важливих проблем з розвитку образу ворога після війни. Крім цього приділяється увага таким теоретичним питанням, як поняття образ ворога, механізм його створення, класифікація ворогів. Автор вважає, що образ ворога є ідеологічним вираженням соціального антагонізму, динамічним символом ворожих громадянину та державі сил, інструментом політики правлячої еліти. Якщо О. Сенявська більш увагу приділяла психологічним моментам у формуванні образу ворога, то А. Фатєєв підкреслив ідеологічну сторону механізмів формування цього образу.

А. Фатєєв в еволюції післявоєнного радянського варіанту образу ворога виділяє три етапи: два перших повоєнних роки: 1945 – червень 1947 рр.; осінь 1947 р. – серпень 1949 рр.; період з осені 1949 по березень 1953 рр. Дослідник зазначає, що у суспільній свідомості були сформовані три форми зовнішнього ворога: американський імперіалізм, який уособлював усі жахи капіталізму; держави-суперниці (Великобританія, Франція) та югославський ворог.

Становлення образу внутрішнього ворога, на думку вченого, пов'язане в першу чергу з терміном «космополіт», який у підсумку почав використовуватися для зображення зрадників батьківщини, «п'ятої колони». Роботу ілюструють також два повних тексти архівних документів: «План заходів пропаганди серед населення ідей радянського патріотизму (квітень 1947 р.)» та «План заходів задля посилення антиамериканської пропаганди на найближчий час (квітень 1949 р.)» [13]. Незважаючи на те, що А. Фатєєв намагався охопити усі типи «ворогів», які були сформовані у цей період, йому більш повно вдалось охарактеризувати зовнішніх «ворогів».

Тема зовнішнього ворога в радянській пресі знайшла відображення в праці Д. Самотовінського та О. Куренчаніної. Автори приділили увагу вербальним та візуальним матеріалам газети «Правда» за 1945–1947 рр. Результати дослідження показали, що на початку зазначеного періоду зовнішніми «ворогами» Радянської держави виступали окремі політичні діячі або політичні кола та партії; спостерігається порівняння з образами нацистів та їхніми ідеологами (наприклад, порівняння У. Черчилля з А. Гітлером). З часом, ворожий образ зазнав трансформації – «ворогами» спочатку стали конкретні країни, а потім і весь капіталістичний світ. На чолі зовнішніх ворогів знаходилися США (образ дядьки Сема чи «буржуя-капіталіста») [14].

О. Костерева звертає увагу на вплив на суспільну свідомість засобів візуальної пропаганди (карикатури, плакати). Дослідниця детально аналізує альбом Кукриніксів «Бредові англоамериканізатори» (1951 р.) та за-

вдяки його інформативному наповненню встановлює характерні ознаки зовнішніх ворогів СРСР, виявляє ступінь взаємозв'язку образу ворога з реальним політичним змістом [15].

Образ зовнішнього ворога посідає окреме місце і в дослідженні В. Некрасової. Так, розглядається завершальний етап «холодної війни», який пов'язується з приходом на посаду Генерального секретаря КПРС М. Горбачова. Автор проводить аналіз образу зовнішнього ворога часів зближення СРСР та США («нове політичне мислення»). З'ясовується, що наприкінці часу існування СРСР ще зберігався образ ворога, але головною особливістю пропаганди стає тенденція до збільшення закликів порозуміння та дружби між США та Радянським Союзом [16].

Отже, на сучасному етапі спостерігається зростання наукових досліджень, присвячених проблемам формування образу ворога СРСР, його типології тощо. Така ситуація пояснюється, перш за все, недоступністю до початку 1990-х рр. архівів ЦК КПРС для дослідників, а також пануванням комуністичної ідеології в усіх сферах життя. Проблеми взаємовідносин між владою і суспільством, формування суспільної свідомості в радянський період зазнавали жорсткого цензурування або замовчування. Це зробило неможливим виявити об'єктивну цілісну картину багатьох сторін життя радянського суспільства. Питання образу ворога згадувалось рідко та не було об'єктом спеціального дослідження. Відкриття архівів та доступ до документів з історії внутрішньої та зовнішньої політики СРСР привели до розвитку раніше замовчуваних історичних сюжетів. Нові можливості доступу до історич-

них джерел, зарубіжної літератури, міжнародної інформаційної мережі стимулювали перегляд й відмову від заполітизованих схем та віджилих, малопродуктивних методологічних побудов, сприяли освоєнню нових дослідницьких методик, появи нових наукових напрямів, спонукали наукові зусилля і пошуки нових методологічних орієнтирів.

Аналіз праць, присвячених образу ворога в СРСР, дає можливість зробити висновок, що такі аспекти, як поняття образу ворога, механізми його створення, психологічні моменти формування образу ворога, умови його виникнення в міжвоєнний період, під час Другої світової війни, проблематика післявоєнної пропаганди отримали належне висвітлення в історичній науці. Актуальним був би подальший аналіз образу ворога за допомогою джерел сміхової культури СРСР, яка являла собою інструмент пропаганди.

РЕЗЮМЕ. Исследование посвящено отображению в современной научной литературе проблемы образа врага в СССР. Автор указывает на причины возрастания количества работ, посвященных проблемам формирования данной идеологии, типологии внутренних и внешних врагов Советского государства. Анализ историографических наработок позволяет определить степень изученности данного вопроса и наметить дальнейшие ориентиры будущих исследований.

Ключевые слова: образ врага, современная историография, советская пропаганда, категория «Другого».

SUMMARY. This research analyzes the level of study of the "image of the enemy" in the USSR in contemporary

scientific literature. The author outlines the reasons for a rise in quantity of works, related to the issues of said concept's creation, the typology of internal and external enemies of the Soviet Union. The analysis of historiography al-

lows to find out about the state of research of said issue and determine the goals for future studies.

Key words: image of the enemy, contemporary historiography, Soviet propaganda, concept of "the Other".

Примітки:

1. Гасанов И. Б. Национальные стереотипы и «образ врага» / И. Б. Гасанов. – М., 1994 [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

http://evartist.narod.ru/text9/15.htm#z_28.

2. Гудков Л. Негативная идентичность. Статьи 1997–2002 годов. Авторский сборник. / Л. Гудков. – М.: Новое литературное обозрение, 2004 [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

<http://psyfactor.org/lib/gudkov1.htm>.

3. Сенявская Е. С. Психология войны в XX веке: исторический опыт России / Е. С. Сенявская. – М.: РОССЭН, 1999. – 383 с.

4. Гриневич Л. В. Механізми масового народовбивства: конструювання «образу ворога» в радянській політичній карикатурі (друга половина 1929 – початок 1930 рр.) / Л. В. Гриневич // Сторінки історії: збірник наукових праць. – К.: НТУУ «КПІ», 2014. – С. 47–64.

5. Магомедов Р. Р. Историко-психологические основания становления образа внешнего врага СССР в первой половине 1930-х годов / Р. Р. Магомедов, М. Г Чогандарян // Вестник ОГУ. – № 3 (152) – март 2013 – С. 121–126.

6. Ложкина А. С. Формирование «образа врага»: Япония в советской пропаганде 1930-х гг. / А. С. Ложкина // Государственное управление. Элек-

тронный вестник. – № 13. – 2007 [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

<http://cyberleninka.ru/article/n/formirovaniye-obraza-vraga-yaponiya-v-sovetskoj-propagande-1930-h-gg>.

7. Попова О. Ю. В мастерской по созданию образа врага: из истории газетной журналистики Советской Украины (конец 20-х – 1930-е гг.) / О. Ю. Попова // Грані історії: збірник наук. праць. – 2013. – С. 122–130.

8. Попова О. Ю. Механізми створення образу ворога в масовій періодичній друкованій пресі Донбасу в 1930-х рр. / О. Ю. Попова // Літопис Донбасу: краєзнавчий збірник. – № 18. – 2010. – С. 159–168.

9. Сенявская Е. С. Противники России в войнах XX века: эволюция «образа врага» в сознании армии и общества / Е. С. Сенявская. – М.: «Российская политическая энциклопедия», 2006. – 288 с.

10. Маевський О. Образ зовнішнього ворога крізь призму плакатної продукції СРСР / О. Маевський // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей / Відп. ред. О. Є. Лисенко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – Вип. 16. – С. 207–217.

11. Мінгазудінов А. Формування образу ворога в свідомості радянських воїнів під час визволення України (1943-1944 рр.) / А. Мінгазудінов // Вісник Київ. нац. ун-ту ім. Тараса

- Шевченка. – № 4 (№112). – 2012. – С. 30–33.
12. Фатеев А. Образ врага в советской пропаганде. 1945–1954 гг. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://psyfactor.org/lib/fateev2.htm>.
13. Фатеев А. Как создавался образ врага: у истоков холодной войны / А. Фатеев // История. Еженедельное приложение к газете «Первое сентября». – 1996. – № 3. – С. 7–12.
14. Самотовинский Д. В. Начало «холодной войны» и формирование образа внешнего врага в советской прессе (1945–1947 гг.) / Д. В. Самотовинский, О. В. Куренчанина // Вестник гуманитарного факультета, 2008 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.isuct.ru/e-publ/vgf/2008/03/322>.
15. Костерева О. А. Образ врага в отечественной политической культуре периода Холодной войны. Опыт анализа визуального источника / О. А. Костерева [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://psyfactor.org/lib/propaganda17.htm>.
16. Некрасова В. В. Образ «ворога» та «друга» в ідеологічному протистоянні часів завершення «холодної війни» / В. В. Некрасова // Розпад Радянського Союзу та міжнародні інтерпретації завершення Холодної війни: 20 років потому: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Запоріжжя, 2-4 листопада 2011 р.). – Запоріжжя: Інтер-М. – С. 43–47.